

Уляна Севастьянів

**Між засобом і метою:
про повсякденну релігійність в Україні**

Uliana Sevastianiv

**Between Means and Ends:
On Everyday Religiosity in Ukraine**

Abstract. The review analyzes the book *Everyday Religiosity and the Politics of Belonging in Ukraine* by American anthropologist and scholar of religion Catherine Wanner. The author, who has systematically visited Ukraine for many years, offers a thorough analysis of vernacular religious practices with respect to the identity of those Ukrainians whom Wanner describes as “simply Orthodox”, while also advancing the idea that grassroots religiosity is characteristic of Ukrainian society as a whole. At the same time, institutionalized religion remains an instrument of political manipulation, often turning religion into a powerful weapon. By examining everyday religiosity, sacred space, the historical past, and the lived realities of Ukrainians, the researcher points to new forms of the transcendent that respond to contemporary challenges while simultaneously affirming the role of religiosity in society.

Книга Кетрін Ваннер «Повсякденна релігійність і політика належності в Україні» (Ваннер, 2024) – це не просто дослідження релігії в Україні. Це антропологічний аналіз того, як належність, пам'ять, простір і політика зшиваються воєдино через релігійні практики, часто поза межами офіційних інституцій. К. Ваннер

послідовно доводить, що релігія в Україні не зводиться ні до конфесійної приналежності, ні до віри як догматичного переконання, натомість вона функціонує як афективне середовище, що формує громадянські позиції, політичні вибори й уявлення про майбутнє. Книгу «Повсякденна релігійність і політика належності в Україні» переклали українською мовою й підготували до друку на початку 2024 р., тоді як оригінальне видання появилось у 2022 р. (Wanner, 2022).

Ключовим у книзі є те, що К. Ваннер аналізує не «церкву як інституцію», а «релігійність як проживаний досвід», що «вбудований» у повсякденне життя, урбаністичний простір, війну, комеморацію, волонтерство, тілесність і емоції: «Сила православ'я полягає в тому, що воно створює афективну атмосферу і завдяки цьому має всепроникний вплив на політичне й суспільне життя» (Ваннер, 2024, с. 10). Таким чином, у книзі запропонована нова оптика для розуміння сучасної України – не як «поля конфесійного конфлікту», а як простору плинної, вернакулярної релігійності.

Інтелектуальним каркасом книги став концепт вернакулярних релігійних практик. Ідеться про дії, ритуали, жести, символи та способи переживання трансцендентного, які не завжди санкціоновані інституційно, які можуть практикувати люди, котрі не вважають себе «релігійними», апелюють до традиції, пам'яті, місця й тілесного досвіду. «Я використовую термін “вернакулярні релігійні практики”, щоб вказати на культурно відтворювані зразки варіацій, які є наслідком ненастанного змішування інституційно визначених релігійних дій і індивідуальних духовних нововведень» (Ibid., с. 18). Важливо, що К. Ваннер не протиставляє вернакулярну релігійність інституційній. Навпаки, вона показує їхню симбіотичність: інституції – легітимізують, тоді як «низові практики» додають почуттю релігійності більшої життєздатності та впливу.

Одним із центральних у книзі є поняття «просто православні», яким дослідниця означає соціальну позицію, не тотожну конфесії, руху чи певній ідеології. «Цей термін описує українців, що відмовляються присягати на вірність певному патріарху й релігійній інституції, але вважають себе відданими православної вірі» (Ibid., с. 11). «Просто православні» не мають духовного лідера, не формують сталої спільноти на кшталт релігійної громади, навпаки – дистанціюються від будь-яких інституцій, але, з огляду на свою чисельність та інтелектуальність, вони найчастіше є ключовим електоратом на політичній арені. К. Ваннер переконливо демон-

струє, що саме «просто православні» визначають баланс сил між ПЦУ, УПЦ МП, Константинополем і Москвою.

Окремої уваги заслуговує аналіз у книзі меморіально-нормативного простору. К. Ваннер показує, що релігійність в Україні «працює» через монастирі, пам'ятники, могили, вуличні меморіали, місця загибелі, лікарні, каплички, фронт. Простір стає носієм пам'яті й морального обов'язку. Саме тому навіть люди, які декларують атеїзм, не готові відмовитися від доступу до сакральних місць, що напряму пов'язано з політикою: контроль над простором означає контроль над уявленнями про історію й майбутнє.

Осердям книги, на мій погляд, є розділ «Війна як каталізатор релігійності», де осмислено такі явища, як капеланство, волонтерство, ритуали прощання, комеморацію загиблих, тілесну турботу, емпатійне піклування. Кетрін Ваннер постулює тезу, що війна не просто «активізує» релігію – вона змінює її форму. Релігійність стає інструментом лікування травми, надання сенсу втраті, формуванню солідарності та засобом політичної мобілізації. При цьому авторка книги уникає романтизації. Вона чітко показує, що релігія може бути і ресурсом, і зброєю. Авторка не впадає ні в апологетику («релігія рятує, зцілює, об'єднує»), ні в редукціонізм («релігія – лише інструмент маніпуляції»). Натомість вона демонструє структурну амбівалентність релігії, підтверджуючи, що в конкретних історичних, просторових і політичних умовах релігія може діяти одночасно як ресурс і як зброя – іноді навіть у межах однієї й тієї самої практики. Ця позиція методологічно важлива: К. Ваннер не оцінює релігію з нормативної перспективи (добра/погана), а аналізує її функціонально й контекстуально.

Релігія постає у книзі як ресурс насамперед на рівні повсякденного життя, а не інституційних стратегій. Знову ж таки, ідеться про здатність релігійних практик надавати сенсу втраті, структурувати горе, створювати зв'язки солідарності, підтримувати моральну стійкість у часі кризи: «Релігійні практики скріплюють обтяжені зобов'язаннями обопільності зв'язки серед живих, а також між живими й мертвими» (Ibid., с. 10). Цей аспект дуже ґрунтовно прописано в розділах, присвячених війні, комеморації та тілесному піклуванню.

У цьому контексті релігія – це мова, якою можна говорити про смерть, жертву, обов'язок і надію тоді, коли світська мова виявляється недостатньою. Вона дає змогу пережити досвід, який складно раціоналізувати: загибель, каліцтво, утрату близької людини. Кетрін Ваннер наголошує, що саме вернакулярні релігійні прак-

тики (молитва своїми словами, імпровізовані меморіали, свічки, ікони в несподіваних місцях, тілесні жести турботи) стають ресурсом, бо вони не вимагають формальної віри, не зобов'язують до конфесійної лояльності, не потребують санкції інституції.

Водночас дослідниця наполегливо демонструє, що ті самі властивості, які роблять релігію ресурсом, роблять її водночас ідеальним інструментом політичної мобілізації та насильства. Ключовим у книзі є поняття «афективної атмосфери», адже релігія працює не лише через ідеї, а через емоції, тілесні реакції, відчуття належності, сакралізацію простору й минулого. «Українська і російська держави (як і багато інших) взяли релігію на озброєння, політизували історичні події та постаті, щоб спровокувати певні геополітичні наслідки і просунути внутрішньополітичний порядок денний» (Ibid., с. 18).

Релігія стає зброєю не тому, що «вона агресивна за своєю природою», а тому, що вона створює моральну безальтернативність («так правильно», «інакше не можна»), сакралізує певну версію історії або ж чи водночас перетворює політичний вибір на екзистенційний. Особливо небезпечною К. Ваннер вважає інституціалізовану мобілізацію релігії, коли держава або церковна ієрархія привласнює вернакулярні практики й перепрограмує їх у політичний ресурс. У цьому сенсі концепція «русского міра» постає як приклад перетворення релігійної традиції на ідеологічну зброю.

Кетрін Ваннер не подає українську релігійність як «автентичну», «чисту» чи «визвольну» на протигагу «імперській» російській. Вона показує, що ті самі практики комеморації можуть лікувати й радикалізувати; сакралізація жертви може підтримувати спільноту, а може й легітимізувати нескінченну війну; апеляція до традиції може бути формою опору, а може ставати формою виключення. Це особливо видно в аналізі історичної пам'яті, коли пам'ять про загиблих може бути простором скорботи, але й інструментом політичного гніву. Таким чином, жодна релігійна практика не є «невинною» сама по собі. Її політичний ефект залежить від того, хто, де і з якою метою її активує. Можливо, тому К. Ваннер обирає не позицію захоплення чи викриття, а позицію аналітичної тверезості.

Окремий пласт у книзі стосується історії Томосу і створення ПЦУ. Тут К. Ваннер розкриває один із ключових парадоксів української релігійної динаміки: інституційна незалежність церкви була сприйнята як важливий символ державного суверенітету,

однак на рівні повсякденних практик вона не зумовила радикального переформатування релігійного життя. Підтримка Томосу виявилася радше афективною та політичною, ніж конфесійною – знаком дистанціювання від Росії, а не готовністю до зміни ритуальної інфраструктури. Науковиця вважає, що для багатьох «просто православних» інституційна належність має другорядне значення порівняно з тяглістю місця, звичних практик і локальних зв'язків, що й пояснює повільний і вибірковий характер переходів. У цьому сенсі Томос постає не як кульмінація процесу, а як момент оголення розриву між політичною уявою про незалежність і соціальною логікою повсякденної релігійності.

Попри сильну аналітику й етнографічну глибину, книга К. Ваннер залишає простір для низки критичних зауваг, що стосуються передусім масштабу узагальнень і меж реалізації запропонованої оптики. Зосередженість на повсякденній і вернакулярній релігійності дало змогу авторці тонко вловити плинні, неінституціоналізовані форми віри й належності, проте дещо затьмарює аналіз тих випадків, коли інституції діють не лише як вторинні актори чи інструменти мобілізації, а як автономні суб'єкти з власною внутрішньою логікою, дисциплінарними механізмами та тривалістю впливу. Як наслідок, інституційна релігія постає радше реактивною щодо низових практик, ніж співмірним за вагою рівнем соціальної дії.

Другий момент для дискусії пов'язаний із концептом «просто православних», який, попри свою евристичну цінність, залишається досить розмитим. К. Ваннер переконливо показує політичну вагу цієї групи, однак її соціальна, регіональна й вікова диференціація окреслена лише фрагментарно. Це ускладнює оцінку того, чи є «просто православні» стабільною соціальною групою, чи радше аналітичним зрізом певного історичного моменту. У цьому сенсі постає питання, наскільки тривким є описаний феномен і як він трансформується в умовах повномасштабної війни, радикалізації насильства та зростання ролі держави у сфері релігійної політики.

Окремої уваги заслуговують часові межі дослідження. Рішення авторки не вносити змін до тексту після 24 лютого 2022 р. є зрозумілим і методологічно чесним, однак воно неминуче обмежує актуальність деяких висновків. Повномасштабне вторгнення суттєво змінило як обрис релігійного поля, так і самі умови повсякденності, у яких функціонують вернакулярні практики. Зокрема, зросла роль капеланства, інституційного волонтерства й

державного регулювання, що потенційно зміщує баланс між деінституціоналізованою релігійністю та формалізованими формами релігійної присутності.

Водночас акцентую, що ці зауваження не применшують значущості книги, а радше свідчать про її інтелектуальну продуктивність. «Повсякденна релігійність і політика належності в Україні» не пропонує остаточних відповідей, але формує аналітичну рамку, без якої подальше осмислення релігії, війни й належності в Україні було би значно біднішим. Тому залишається лише подякувати К. Ваннер за таке глибоке й цікаве дослідження, що варте уваги не виключно вузькопрофільних спеціалістів, а й усіх, хто цікавиться сучасними політичними та соціальними процесами в Україні.

Reference

Wanner, C. (2022), *Everyday Religiosity and the Politics of Belonging in Ukraine*, Cornell University Press, Ithaca, NY.

Wanner, C. (2024), *Everyday Religiosity and the Politics of Belonging in Ukraine* [In Ukrainian], Academic Studies Press, Boston.

Посилання

Ваннер, К. (2024), *Повсякденна релігійність і політика належності в Україні*, Academic Studies Press, Бостон.